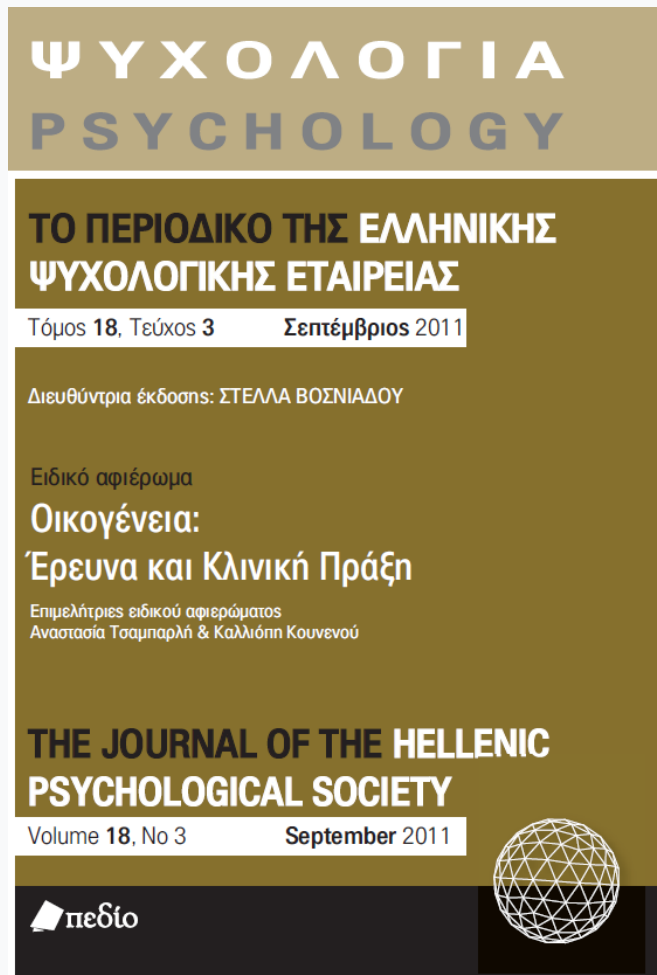

Ψυχολογία: το περιοδικό της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας

Τόμ. 18, Αρ. 3 (2011)

Η διά του λόγου κατασκευή της ταυτότητας των
ανύπανδρων γυναικών

Ευδοξία Κοτρώνη, Χριστίνα Αθα

doi: [10.12681/psy_hps.23728](https://doi.org/10.12681/psy_hps.23728)

Copyright © 2020, Ευδοξία Κοτρώνη, Χριστίνα Αθα

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά-Παρόμοια Διανομή 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κοτρώνη Ε., & Αθα Χ. (2020). Η διά του λόγου κατασκευή της ταυτότητας των ανύπανδρων γυναικών. *Ψυχολογία: το περιοδικό της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας*, 18(3), 363–380. https://doi.org/10.12681/psy_hps.23728

Η διά του λόγου κατασκευή της ταυτότητας των ανύπανδρων γυναικών

ΕΥΔΟΞΙΑ ΚΟΤΡΩΝΗ¹

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ²

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η κατανόηση της ζωής των γυναικών που δεν έχουν παντρευτεί και ζουν μόνες αποτελεί τα τελευταία χρόνια ζήτημα κεντρικής σημασίας στους κόλπους της φεμινιστικής ψυχολογίας, καθώς όλο και περισσότερες γυναίκες εντάσσονται στην παραπάνω κατηγορία. Στόχος της παρούσας έρευνας είναι η μελέτη της κατασκευής της ταυτότητας των ανύπανδρων γυναικών. Η μεθοδολογία ακολούθησε τη μεταστρουκτουραλιστική προσέγγιση στην ανάλυση του λόγου, ενώ για τη συλλογή των δεδομένων διεξήχθησαν ατομικές, ημιδομημένες συνεντεύξεις με εννέα ανύπανδρες γυναίκες, των οποίων η ηλικία κυμαινόταν από 36 έως 52 έτη. Σύμφωνα με την ανάλυση, οι βασικοί «λόγοι» που χρησιμοποίησαν οι συμμετέχουσες στην έρευνα για να κατασκευάσουν την ταυτότητα της ανύπανδρης γυναίκας ήταν: (α) ο λόγος της ανεξαρτησίας, (β) ο λόγος της μοναξιάς και (γ) ο λόγος του στίγματος. Στην εργασία αναλύονται οι επιδράσεις των παραπάνω συστημάτων λόγου στην κατασκευή της ταυτότητας των συγκεκριμένων γυναικών, στην αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας για τις ανύπανδρες γυναίκες στην Ελλάδα και, γενικότερα, στη συμβουλευτική στήριξη των γυναικών.

Λέξεις-κλειδιά: Ανάλυση λόγου, Ανύπανδρες γυναίκες, Γυναικεία ταυτότητα.

1. Εισαγωγή

Παραδοσιακά, οι ψυχολογικές θεωρίες για τη γυναικεία ταυτότητα δίνουν έμφαση στις σχέσεις, συνδέοντας τη γυναίκα με τον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, τη μητρότητα και τη φροντίδα (Chodorow, 1978. Gilligan, 1982. Miller, 1976). Για παράδειγμα, σύμφωνα με τη Miller (1976, σ. 83), «η αίσθηση εαυτού της γυναίκας οργανώνεται γύ-

ρω από την ικανότητά της να δημιουργεί και να διατηρεί δεσμό (affiliation) και σχέσεις». Η Chodorow (1978) τόνισε ότι η έννοια της μητρότητας (mothering) αποτελεί ένα πολιτισμικό γεγονός που έχει τις ρίζες του στη σύνδεση της φροντίδας και της ανατροφής των παιδιών με τη γυναικεία ταυτότητα. Παρομοίως, η Gilligan (1982) υποστήριξε ότι η κοινωνική θέση της γυναίκας είναι τέτοια ώστε να αναλαμβάνει την ανατροφή και

1. Διεύθυνση: Ψυχολόγος, Μηχανιώνας 36, Νέα Μηχανιώνα, 57004 Θεσσαλονίκη. Τηλ.: 2392032941. E-mail: evd kotroni@gmail.com

2. Διεύθυνση: Επίκουρος Καθηγήτρια, Τμήμα Ψυχολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 54124 Θεσσαλονίκη. Τηλ.: 2310997992. Fax: 2310997384. E-mail: cathan@psy.auth.gr.

τη φροντίδα των άλλων. Ταυτόχρονα, και παρά τις σημαντικές αλλαγές στη δομή της οικογένειας, η επιθυμία για γάμο και μητρότητα παραμένει ισχυρή στις περισσότερες γυναίκες (Coontz, 2004).

Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια ολοένα και πιο πολλές γυναίκες επιλέγουν να μην παντρευτούν και να ζήσουν μόνες, παραβλέποντας παραδοσιακές προσδοκίες σε σχέση με τον κοινωνικό ρόλο του φύλου τους, κυρίως ως αποτέλεσμα των σύγχρονων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών. Προφανώς, η αστικοποίηση, η αναβάθμιση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας, η σεξουαλική απελευθέρωση, η ανεξαρτησία αλλά και η οικονομική δυσπραγία ανέδειξαν νέα μοντέλα κοινωνικής συμβίωσης, αποδυναμώνοντας το θεσμό του γάμου και αυξάνοντας το μέσο όρο ηλικίας ανδρών και γυναικών κατά τον πρώτο γάμο. Για παράδειγμα, στις περισσότερες δυτικές κοινωνίες έχει παρατηρηθεί μείωση του ποσοστού των γάμων, αύξηση του μέσου όρου ηλικίας κατά τον πρώτο γάμο στις γυναίκες και αύξηση των ποσοστών συμβίωσης ανάμεσα σε ετερόφυλα ζευγάρια (Burns, 2003. Cherlin, 2004. Gaughan, 2002. Sandfield & Percy, 2003. United States Census Bureau, 2005).

Στην Ελλάδα, ενώ ο γάμος εξακολουθεί να αποτελεί έναν ισχυρό κοινωνικό θεσμό, οι νεότερες γενεές ανδρών και γυναικών φαίνεται ότι αποφεύγουν να παντρευτούν και επιλέγουν να συμβιώνουν (Συμεωνίδου, 2006). Επιπλέον, σύμφωνα με στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας (2008), περίπου το 25% των γυναικών που παντρεύτηκαν το 2006 (1 στις 4 δηλαδή) ήταν μεταξύ 30-34 ετών, ενώ οι άγαμες γυναίκες στη χώρα μας αποτελούν περίπου το 4% του συνολικού πληθυσμού.

Για πολλά χρόνια, με τον όρο «ανύπανδρη γυναίκα» οι περισσότερες συγγραφείς εννοούσαν σχεδόν αποκλειστικά τις άγαμες γυναίκες χωρίς παιδιά, σε ορισμένες περιπτώσεις τις χήρες και τις διαζευγμένες, αλλά σίγουρα όχι τις λεσβίες ή αυτές που είχαν παιδιά (Adams, 1976. Hillis, 1936). Μεταγενέστερες συγγραφείς, όταν χρησιμοποιούσαν στα αγγλικά τον όρο «single women», αναφέρονταν συνήθως σε όλες τις κατηγορίες των ανύπανδρων γυναικών χωρίς παι-

διά, συμπεριλαμβανομένων των διαζευγμένων και των χηρών, αφήνοντας ωστόσο εκτός εκείνες που διατηρούσαν μια σχέση, παρά το γεγονός ότι δεν ήταν παντρεμένες (Gordon, 1994). Σήμερα, στη διεθνή βιβλιογραφία παρατηρείται μια δυσκολία στη συζήτηση της ταυτότητας των ανύπανδρων γυναικών, κυρίως διότι οι πολιτισμικοί ορισμοί της «ελεύθερης» ή της «εργένισσας γυναίκας» (single woman) αλλάζουν, αντανakλώντας το διαρκώς μεταβαλλόμενο κοινωνικό πλαίσιο (Reynolds, 2008).

Είναι προφανές ότι, με την πάροδο των ετών, η σημασία της εργένικης ζωής διευρύνεται προκειμένου να συμπεριλάβει μια μεγαλύτερη γκάμα κατηγοριών. Οι αλλαγές στο θεσμό του γάμου, τα αυξημένα ποσοστά των διαζυγίων, αλλά και τα αυξημένα ποσοστά συμβίωσης οδηγούν στη διαπίστωση ότι υπάρχουν ποικίλες διαστάσεις στην εργένικη ζωή και ότι πολλές γυναίκες περνούν περιόδους σε διάφορα στάδια της ενήλικης ζωής τους κατά τις οποίες ζουν μόνες τους (Reynolds, 2008). Για παράδειγμα, από την αρχή της δεκαετίας του 1980, ερευνήτριες όπως η Stein (1981) πρότειναν ότι δεν είναι καθόλου εύστοχο να ορίζουμε εναλλακτικά μια γυναίκα που ζει μόνη ως «ανύπανδρη», ούτε είναι χρήσιμο να κατηγοριοποιούμε όλες τις γυναίκες που δεν είναι παντρεμένες ως «ελεύθερες», δηλαδή χωρίς συντροφική σχέση. Σε κάθε περίπτωση, οι φεμινίστριες συμφωνούν ότι η κατηγορία «ανύπανδρη» θεωρείται σήμερα ετερογενής, καθώς περιλαμβάνει τόσο τις γυναίκες οι οποίες είχαν παντρευτεί στο παρελθόν (π.χ. χήρες, διαζευγμένες, σε διάσταση) όσο και εκείνες που δεν παντρεύτηκαν ποτέ, είτε έχουν είτε δεν έχουν παιδιά, και ανεξάρτητα από την κοινωνική τάξη, την ηλικία, την εθνικότητα ή τον τρόπο ζωής τους (Byrne, 2003. Gordon, 2002).

Στην Ελλάδα, η έρευνα σε σχέση με τη ζωή και την ταυτότητα των ανύπανδρων γυναικών είναι μέχρι στιγμής μηδαμινή. Κατά συνέπεια, στην ελληνική γλώσσα υπάρχει ένα σημαντικό έλλειμμα ορολογίας σε ό,τι αφορά τον προσδιορισμό και την ταυτότητα των γυναικών που δεν είναι παντρεμένες. Για παράδειγμα, ο όρος «single» που χρησιμοποιείται ευρέως στην αγγλοσαξονική βι-

βιογραφία, μεταφρασμένος στην ελληνική γλώσσα ως «μόνη γυναίκα», παραπέμπει στο αίσθημα της μοναξιάς και στην μοναχική ζωή, κάτι που δεν συμβαδίζει απαραίτητα με τη ζωή μιας ανύπανδρης γυναίκας. Από την άλλη, ο όρος «ελεύθερη γυναίκα» αποκλείει όλες όσες έχουν μια σχέση αλλά ζουν μόνες, ενώ χαρακτηρίζει αρνητικά την ταυτότητα των παντρεμένων γυναικών ως αν-ελεύθερη. Τέλος, στην ελληνική γλώσσα ο όρος «εργένης» διακρίνει σχεδόν αποκλειστικά την ταυτότητα του ανύπανδρου άνδρα και δεν συνηθίζεται για τις γυναίκες. Για όλους τους παραπάνω λόγους, στην παρούσα εργασία, η οποία πραγματεύεται την ταυτότητα των γυναικών που δεν έχουν παντρευτεί ποτέ και ζουν μόνες, επιλέχθηκε ως καταλληλότερος ο όρος «ανύπανδρη γυναίκα».

Μια πρώτη κατηγορία βιβλίων, τα οποία εδώ και πολλά χρόνια αναφέρονται στην ταυτότητα των ανύπανδρων γυναικών, είναι τα βιβλία αυτοβοήθειας (βλ. Bristow, 2000. Hillis, 1936). Τέτοιου είδους αναγνώσματα προσφέρουν συνήθως χρήσιμες συμβουλές και στρατηγικές για τους τρόπους με τους οποίους μια ανύπανδρη γυναίκα μπορεί να αγαπήσει την κατάστασή της και να ζήσει μια ανεξάρτητη και ολοκληρωμένη ζωή. Σύμφωνα με τη Reynolds (2008), αντίστοιχα βιβλία υποθέτουν αναμφίβολα ότι η εργένικη ζωή δεν είναι ο κανόνας και ότι το να μένεις μόνη δεν αποτελεί στην πραγματικότητα μια επιθυμητή κατάσταση, παρ' όλα αυτά μπορεί να μετατραπεί σε μια ευχάριστη εμπειρία. Κατά τρόπο παρόμοιο με τα βιβλία αυτοβοήθειας, πολλές κοινωνιολογικές μελέτες με ανύπανδρες γυναίκες (βλ. π.χ. Anderson & Stewart, 1995) επιχειρήσαν να προσφέρουν στις γυναίκες θετικά πρότυπα και τρόπους επιτυχημένης καταπολέμησης των σχετικών με την κατάστασή τους μύθων και προκαταλήψεων. Και σε αυτή την περίπτωση η έμφαση δίνεται στα προβλήματα ή στα εμπόδια της εργένικης ζωής, τα οποία θεωρούνται προσωπικά και επομένως απαιτούν εξατομικευμένες λύσεις.

Η συνεισφορά των φεμινιστριών στη μελέτη της ζωής των γυναικών που δεν έχουν παντρευτεί και ζουν μόνες έγκειται στην αναγνώριση της πολιτικής και έμφυλης διάστασης της εργένικης

ζωής (Byrne, 2000. Byrne & Carr, 2005. Reynolds, Wetherell & Taylor, 2007. Sandfield & Percy, 2003. Trimberger, 2005). Με άλλα λόγια, οι φεμινίστριες ανέδειξαν το γεγονός ότι οι ανύπανδρες γυναίκες διαπραγματεύονται την ταυτότητά τους σε ένα πατριαρχικό πολιτισμικό πλαίσιο, το οποίο θέλει τις γυναίκες να βρίσκονται συνεχώς σε μια σχέση, και μάλιστα νόμιμη και σταθερή, όπως ο γάμος (Chandler, 1991. Davies, 2003. DePaulo & Morris, 2005. Rosa, 1994). Για παράδειγμα, οι Byrne και Carr (2005), πραγματοποιώντας μια ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, αναφέρονται στην «πολιτισμική καταδίκη» των ανύπανδρων ατόμων, οι οποίες βρίσκονται «παγιδευμένες» ανάμεσα σε κοινωνικές αλλαγές που ενθαρρύνουν σήμερα την εργένικη ζωή και σε επίμονες πολιτισμικές ιδεολογίες που θεωρούν το γάμο ιδανικό για τα ετερόφυλα ζευγάρια.

Είτε φεμινιστικές είτε όχι, οι σχετικές έρευνες αναδεικνύουν ορισμένα βασικά θέματα αναφορικά με την ταυτότητα των ανύπανδρων γυναικών, τα οποία και περιγράφονται στη συνέχεια. Τα θέματα αυτά εστιάζονται τόσο στις αρνητικές όσο και στις θετικές πλευρές της ταυτότητάς τους και στα αντιθετικά νοήματα που δίνουν οι ίδιες οι γυναίκες περιγράφοντας την κατάστασή τους. Ένα πρώτο θέμα που φαίνεται ότι συνοδεύει την ταυτότητα των γυναικών αυτών είναι το *κοινωνικό στίγμα*. Η ζωή των ανύπανδρων γυναικών γίνεται συχνά αντικείμενο σχολιασμού από οικείους και ξένους, οι οποίοι τις αντιμετωπίζουν διαφορετικά, προσδοκούν από αυτές να δικαιολογηθούν για το ότι δεν παντρεύτηκαν, ή τις θεωρούν διαφορετικές σε σχέση με τις παντρεμένες γυναίκες (Byrne, 2000. Byrne & Carr, 2005. DePaulo & Morris, 2005). Για παράδειγμα, η Byrne (2000), από ατομικές συνεντεύξεις που πραγματοποίησε με ανύπανδρες γυναίκες στην Ιρλανδία, διαπίστωσε ότι η στιγματισμένη τους ταυτότητα αναπαράγεται συνεχώς μέσα από τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις αυτών των γυναικών. Κατ' αυτό τον τρόπο, η κατανόηση της γυναικείας φύσης ενισχύεται σχεδόν αποκλειστικά μέσα από την ετεροφυλοφιλία, το γάμο και τη μητρότητα. Οι DePaulo και Morris (2005), εξετάζοντας τα ερευνητικά αποτελέσματα των τελευταίων 20 χρόνων

στις Η.Π.Α., κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι τα άτομα που δεν είναι παντρεμένα είναι πιθανό να δυσφημούνται αν θεωρηθεί ότι ευθύνονται τα ίδια γι' αυτό. Άλλωστε, ο στιγματισμός των ανύπανδρων ατόμων ξεκινά ήδη από τον ορισμό τους, εφόσον ορίζονται σε σχέση με το ποια δεν είναι και τι δεν έχουν.

Ένα δεύτερο θέμα είναι η *αμφιθυμία* που εγείρεται στις ανύπανδρες γυναίκες το γεγονός ότι δεν παντρεύτηκαν και η εκ μέρους τους επίγνωση τόσο των πλεονεκτημάτων όσο και των μειονεκτημάτων της κατάστασής τους (Gordon, 1994. Lewis & Moon, 1997). Άλλες μελέτες αναδεικνύουν την *αβεβαιότητα* που αισθάνονται πολλές ανύπανδρες γυναίκες για την ταυτότητά τους, την οποία θεωρούν προσωρινή, προσδοκώντας ότι στο μέλλον θα παντρευτούν και θα αποκτήσουν οικογένεια (Dalton, 1992. Sharp & Ganong, 2007). Από την άλλη, ένας αριθμός ερευνών επικεντρώθηκε στην *ευημερία* των ανύπανδρων γυναικών, τεκμηριώνοντας ότι η ικανοποίηση που οι γυναίκες αυτές αντλούν από τη ζωή τους δεν διαφέρει από εκείνη του γενικού πληθυσμού (Davies, 1995. Lowenstein et al., 1981. McDill, Hall & Turell, 2006. O'Brien, 1991. Timberger, 2005). Τέλος, ένα ακόμη θέμα που αναδείχθηκε μέσα από τις σχετικές μελέτες είναι το ζήτημα της *επιλογής* σε σχέση με τη συγκεκριμένη ταυτότητα – αν δηλαδή οι γυναίκες επιλέγουν σκόπιμα να παραμείνουν ανύπανδρες ή θεωρούν την κατάστασή τους αποτέλεσμα της τύχης και των εξωτερικών συνθηκών (Dalton, 1992. Reynolds, Wetherell, & Taylor, 2007).

Εν κατακλείδι, οι περισσότερες έρευνες καταλήγουν ότι η ταυτότητα των ανύπανδρων γυναικών αναπαρίσταται με αντιφατικούς τρόπους, οι οποίοι επηρεάζονται τόσο από την προσωπική εμπειρία των ίδιων των γυναικών όσο και από το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο ή από συγκεκριμένα πλαίσια αλληλεπίδρασης (Dalton, 1992. Reynolds & Taylor, 2005. Reynolds & Wetherell, 2003. Reynolds, Wetherell, & Taylor, 2007. Sandfield & Percy, 2003). Για παράδειγμα, η Dalton (1992), διεξάγοντας μια φαινομενολογική μελέτη, διαπίστωσε ότι η εργένικη ζωή αναπαρίσταται από την ίδια την ανύπανδρη γυναίκα ως μια πολύπλευρη εμπειρία με αντιθετικά νοήματα,

ανάλογα με την προοπτική της τη δεδομένη χρονική στιγμή. Οι Lewis και Moon (1997), συνδυάζοντας την ποσοτική και την ποιοτική μεθοδολογία, μελέτησαν τις εμπειρίες ανύπανδρων γυναικών και κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι συγκεκριμένες γυναίκες έχουν άλυτα ή μη αναγνωρισμένα αμφιθυμικά συναισθήματα για την κατάστασή τους. Η Reynolds και οι συνεργάτες της (2003, 2005, 2007), ακολουθώντας τη μεταδομική ανάλυση λόγου, υποστήριξαν ότι η εργένικη ζωή κατασκευάζεται ταυτόχρονα ως προσωπικό έλλειμμα, ως κοινωνικός αποκλεισμός, ως ανεξαρτησία και επιλογή, και ως αυτοπραγμάτωση και επίτευξη. Επομένως, μια ανύπανδρη γυναίκα μπορεί να δίνει είτε θετικά νοήματα, ερμηνεύοντας την ταυτότητά της ως μια προσωπική επιλογή που της προσφέρει ανεξαρτησία και σημαντικές ευκαιρίες προσωπικής εξέλιξης και αυτοπραγμάτωσης, είτε αρνητικά νοήματα, όταν η ίδια ακριβώς κατάσταση ερμηνεύεται ως προσωπικό έλλειμμα που οδηγεί στην αυτομομφή και στην κοινωνική απομόνωση.

Δεδομένου ότι η ταυτότητα της ανύπανδρης γυναίκας αποτελεί, με βάση τις περισσότερες σχετικές έρευνες, μια έμφυλη κοινωνικοπολιτισμική κατασκευή της οποίας η νοηματοδότηση μεταβάλλεται συνεχώς, θεωρήθηκε σκόπιμο και ενδιαφέρον να μελετηθεί η κατασκευή της ανύπανδρης ταυτότητας των γυναικών και στην Ελλάδα – ιδιαίτερα μάλιστα όταν στην ελληνική κοινωνία ο θεσμός του γάμου και η απόκτηση παιδιών εντός αυτού εξακολουθεί να αποτελεί προτεραιότητα στις ζωές των περισσότερων νέων ανθρώπων και κυρίως των γυναικών (Δεληγιάννη-Κουϊμπζή & Σακκά, 2007. Σακκά, 2007). Επιπλέον, για τη μελέτη της συγκεκριμένης κατηγορίας γυναικών, επιλέχθηκε μια μεθοδολογική προσέγγιση η οποία λαμβάνει υπόψη τη γυναικεία υποκειμενικότητα, δίνοντας ταυτόχρονα έμφαση στο εκάστοτε κοινωνικό, πολιτισμικό και ιστορικό πλαίσιο.

Ο στόχος της έρευνας

Βασικός στόχος της έρευνας ήταν η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο οι ίδιες οι ανύπανδρες γυναίκες κατασκευάζουν την ταυτότητά

τους, περιγράφοντας την εμπειρία τους, στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας. Για το σκοπό αυτό υιοθετήθηκε η ποιοτική μέθοδος της ανάλυσης λόγου, η οποία βασίζεται στις αρχές του μεταστρουκτουραλισμού και της φεμινιστικής παράδοσης.

Η συγκεκριμένη μεθοδολογία ενδιαφέρεται για τις πολιτισμικά διαθέσιμες γλωσσικές πηγές (π.χ. ερμηνευτικά ρεπερτόρια, κυρίαρχα συστήματα λόγου) καθώς και για τους τρόπους με τους οποίους ο λόγος κατασκευάζει την ταυτότητα, την υποκειμενικότητα και τις σχέσεις εξουσίας (Willig, 2001, 2003). Σε συμφωνία επίσης με τις αρχές της φεμινιστικής προσέγγισης, υιοθετήθηκε η παραδοχή ότι η ταυτότητα των ανύπανδρων γυναικών αποτελεί μια κατηγορία που κατασκευάζεται πολιτισμικά και κοινωνικά μέσα στο λόγο και έχει συνέπειες τόσο σε ατομικό όσο και σε πολιτικό-συλλογικό επίπεδο (Reynolds, 2008. Reynolds & Wetherell, 2003. Reynolds, Wetherell, & Taylor, 2007).

Επομένως, η εργασία επικεντρώνεται στους τρόπους με τους οποίους οι ανύπανδρες γυναίκες, μιλώντας για τον εαυτό τους και την εμπειρία τους, «χρησιμοποιούν» τα κυρίαρχα συστήματα λόγου σχετικά με την ταυτότητά τους στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας. Τα παραπάνω έχουν συνέπειες τόσο στην κατασκευή της ταυτότητας των ίδιων των γυναικών όσο και στην κατασκευή της κυρίαρχης ιδεολογίας για τις ανύπανδρες γυναίκες στην Ελλάδα.

2. Μέθοδος

Οι συμμετέχουσες

Στην ανάλυση λόγου (όπως και σε άλλες ποιοτικές μεθοδολογίες) στόχος δεν είναι η αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος, αλλά η ποικιλία και η ετερογένεια στους λόγους και όχι στους χρήστες του λόγου (Potter & Wetherell, 1987). Επομένως, το μέγεθος του δείγματος καθορίζεται από τα ερευνητικά ερωτήματα, που σημαίνει ότι η διαδικασία συλλογής δεδομένων διακόπτεται όταν αρχίζουν να επαναλαμβάνονται τα ίδια δείγματα λόγου και δεν προστίθενται νέες πλη-

ροφορίες (Potter & Wetherell, 1987). Οι παραπάνω συγγραφείς αναφέρουν ότι δέκα ατομικές συνεντεύξεις μπορούν να προσφέρουν τόσο υλικό στην ανάλυση λόγου όσο μερικές εκατοντάδες απαντήσεις σ' ένα ερωτηματολόγιο.

Οι συμμετέχουσες στην έρευνα ήταν εννέα γυναίκες, ηλικίας από 36 έως 52 ετών, οι οποίες δεν ήταν παντρεμένες, δεν είχαν παιδιά και δεν συγκατοικούσαν με κάποιο σύντροφο τη στιγμή διεξαγωγής της έρευνας (ανεξάρτητα από το αν διατηρούσαν ή όχι κάποια σχέση). Τα 35 χρόνια θεωρήθηκαν το καταλληλότερο ελάχιστο όριο, καθώς από αυτή την ηλικία και μετά φαίνεται ότι η ταυτότητά τους απασχολεί έντονα τις ανύπανδρες γυναίκες (Ferguson, 2000. Tucker & Mitchell-Kernan, 1998).

Παρόλο που ο όρος «single» παρουσιάζεται διευρυμένος στη σύγχρονη διεθνή βιβλιογραφία, υπάρχουν ουσιαστικές διαφορές ανάμεσα σε διαζευγμένες ή χήρες (με παιδιά ή χωρίς) και ανύπανδρες άτεκνες γυναίκες. Για παράδειγμα, η Reynolds (2008) επισημαίνει τη διάκριση ανάμεσα σε γυναίκες που δεν έχουν παντρευτεί ποτέ και σε αυτές που είναι ξανά μόνες μετά από ένα διαζύγιο. Ως σημαντικά διαφοροποιητικά στοιχεία όμως προκρίνει τη συγκατοίκηση με ένα σύντροφο και την ηλικία της γυναίκας, καθώς, προκειμένου να μελετηθεί καλύτερα η ταυτότητα της ανύπανδρης, αυτή θα πρέπει να έχει φτάσει ή να έχει ξεπεράσει ένα συγκεκριμένο ηλικιακό όριο (π.χ. τα 35-40 χρόνια). Για το λόγο αυτό, στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας, επιλέχθηκε μια πιο ομοιογενής κατηγορία γυναικών (οι οποίες δεν παντρεύτηκαν ποτέ, ούτε απέκτησαν παιδιά) ως η καταλληλότερη να απαντήσει στα βασικά ερωτήματα. Η ομοιογένεια του δείγματος θεωρήθηκε κυρίως δυνατό στοιχείο παρά μειονέκτημα, καθώς στόχος ήταν η μελέτη της ταυτότητας της ανύπανδρης και όχι της «μόνης» γυναίκας (με την έννοια της περιστασιακά «ελεύτερης»).

Πέντε από τις συμμετέχουσες ήταν 36 έως 39 ετών, τρεις ήταν 42 έως 47 ετών και μία ήταν 52 ετών (Πίνακας 1). Τρεις γυναίκες είχαν λάβει πανεπιστημιακή εκπαίδευση, μία από αυτές είχε διδακτορικό δίπλωμα, τέσσερις ήταν επιπέδου μεταλυκειακής εκπαίδευσης (απόφοιτες ΙΕΚ), μία

Πίνακας 1
Δημογραφικά στοιχεία συμμετεχουσών

Όνομα	Ηλικία	Επάγγελμα	Μορφωτικό επίπεδο	Ύπαρξη σχέσης	Διάστημα
Ζωή	39	Ψυχολόγος	Πανεπιστημιακής εκπαίδευσης	Ναι	7 μήνες
Γαλήνη	36	Ελεύθερη επαγγελματίας	Απόφοιτη ΙΕΚ	Όχι	1 χρόνο
Ελευθερία	39	Δημόσιος υπάλληλος	Πανεπιστημιακής εκπαίδευσης	Ναι	4 μήνες
Ευτυχία	42	Ψυχολόγος	Πανεπιστημιακής εκπαίδευσης	Ναι	1 χρόνο
Αγάπη	36	Μοντελίστ	Απόφοιτη ΙΕΚ	Όχι	3 χρόνια
Σωτηρία	47	Πωλήτρια	Απόφοιτη ΙΕΚ	Ναι	3 χρόνια
Χαρά	43	Μοδίστρα	Απόφοιτη δημοτικού	Όχι	3 χρόνια
Ελπίδα	36	Γραφίστρια	Απόφοιτη ΙΕΚ	Όχι	6 μήνες
Σοφία	52	Καθηγήτρια μουσικής	Απόφοιτη εξατάξιου γυμνασίου με σπουδές μουσικής	Ναι	2 χρόνια

ήταν απόφοιτη δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και μία άλλη ήταν απόφοιτη δημοτικού. Αντίστοιχη ποικιλία υπήρχε ως προς τα επαγγέλματα. Πέντε από τις συμμετέχουσες δήλωσαν ότι διατηρούσαν μια σχέση με έναν σύντροφο κατά τη στιγμή διεξαγωγής της έρευνας, όλες τους ωστόσο ανέφεραν ότι ήταν μια σχέση που δεν οδηγούσε σε γάμο ή στη δημιουργία οικογένειας. Οι υπόλοιπες τέσσερις δεν είχαν κάποια ερωτική σχέση για διάστημα που κυμαινόταν από 6 μήνες έως 3 χρόνια.

Οι συνεντεύξεις

Το εργαλείο για τη συλλογή των δεδομένων ήταν η ατομική ημιδομημένη συνέντευξη. Όλες οι γυναίκες συναίνεσαν γραπτώς για τη συμμετοχή τους στη διαδικασία της συνέντευξης, αφού πρώτα ενημερώθηκαν για τους στόχους της έρευνας

και για την τήρηση της ανωνυμίας των στοιχείων τους. Οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν από τη πρώτη συγγραφέα σε χώρους που επέλεξαν οι ίδιες οι συμμετέχουσες και διήρκεσαν κατά μέσο όρο περίπου μια ώρα.

Πριν από κάθε συνέντευξη, συγκεντρώθηκαν τα δημογραφικά στοιχεία της κάθε συμμετέχουσας (π.χ. ηλικία, επάγγελμα, μορφωτικό επίπεδο, ύπαρξη σχέσης και αντίστοιχο διάστημα). Τα θέματα των ερωτήσεων αφορούσαν: (α) τις κυρίαρχες ιδεολογίες-αντιλήψεις για τη θέση των ανύπανδρων γυναικών στην ελληνική κοινωνία, (β) τη σημασία της ανύπανδρης ταυτότητας για τις ίδιες τις γυναίκες και τους τρόπους με τους οποίους διαχειρίζονται την ταυτότητά τους (θετικά ή αρνητικά), και (γ) τους μελλοντικούς τους στόχους. Οι αντίστοιχες ερωτήσεις περιλαμβάνονται στο πρωτόκολλο της συνέντευξης, στο

Παράρτημα Ι. Οι συνεντεύξεις μαγνητοφωνήθηκαν και απομαγνητοφωνήθηκαν λεπτομερώς για τις ανάγκες της ανάλυσης. Οι οδηγίες για την απομαγνητοφώνηση προέρχονται από τους Potter και Wetherell (1987) και περιγράφονται αναλυτικά στο Παράρτημα ΙΙ.

Η ανάλυση

Η ανάλυση των δεδομένων ήταν μια χρονοβόρα διαδικασία. Περιλάμβανε πολλά στάδια, με πολλές προσεκτικές αναγνώσεις των κειμένων, κατά τη διάρκεια των οποίων υπήρξαν τροποποιήσεις στον εντοπισμό των κυρίαρχων λόγων και κατ' επέκταση στην επιλογή των αποσπασμάτων.

Στο πρώτο στάδιο της ανάλυσης έγινε μια προσπάθεια διαχωρισμού των αφηγήσεων σε θεματικές ενότητες, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό συνέπιπταν με τα ερωτήματα της συνέντευξης. Υπήρξαν ωστόσο αρκετές θεματικές που προέκυψαν για πρώτη φορά από τις ίδιες τις συμμετέχουσες. Το στάδιο αυτό αποτελεί την *κωδικοποίηση*, σύμφωνα με την οποία γίνεται μια πρώτη επιλογή τού προς ανάλυση υλικού (Potter & Wetherell, 1987). Στη συνέχεια δημιουργήθηκαν αρχεία για την κάθε θεματική ενότητα που περιλάμβαναν τα αντίστοιχα αποσπάσματα από όλες τις συνεντεύξεις, έτσι ώστε να εντοπιστούν οι κοινές γραμμές επιχειρηματολογίας (Wetherell, 1998. Willig, 2003). Εφόσον στόχος της ανάλυσης ήταν να βρεθούν οι ομοιότητες στο λόγο των συμμετεχουσών, μετά από επαναληπτικές και προσεκτικές αναγνώσεις των κειμένων προέκυψαν τα επαναλαμβανόμενα μοτίβα, δηλαδή οι κυρίαρχοι λόγοι και η σύνδεση αυτών των λόγων.

Στην τελευταία φάση της ανάλυσης εξετάστηκε ο τρόπος με τον οποίο οι γυναίκες τοποθετούν τον εαυτό τους σε σχέση με τα κυρίαρχα συστήματα λόγου για την ανύπανδρη ταυτότητα. Τα αποσπάσματα που συνοδεύουν κάθε λόγο επιλέχθηκαν με βάση την περιεκτικότητά τους σε γραμμές επιχειρηματολογίας και την έκτασή τους (Μπάκα, 2004) – προτιμήθηκαν τα αποσπάσματα τα οποία περιλάμβαναν σε μικρή έκταση τις κύριες έννοιες κάθε λόγου.

Όσον αφορά την αξιοπιστία και την εγκυρότητα των δεδομένων, οι οποίες προσεγγίζονται διαφορετικά στην ποιοτική έρευνα (Burman & Parker, 1993. Elliot, Fischer & Rennie, 1999. Perakyla, 1997), θα πρέπει να τονιστούν τα εξής: (α) η όλη διαδικασία της συλλογής και της ανάλυσης των δεδομένων είναι απόλυτα διαφανής, έτσι ώστε ο αναγνώστης να είναι σε θέση να αξιολογήσει τόσο τη μεθοδολογία όσο και τις ερμηνείες των ερευνητριών· (β) τα αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις των γυναικών αποτελούν τα πρωτογενή δεδομένα της έρευνας, στα οποία ο αναγνώστης μπορεί επίσης να έχει πρόσβαση όσες φορές επιθυμεί· και (γ) η κατηγοριοποίηση των δεδομένων καθώς και ο εντοπισμός των κυρίαρχων συστημάτων λόγου έγινε αρχικά ανεξάρτητα από τις δύο ερευνήτριες-συγγραφείς, ενώ στη συνέχεια, και μετά από εκτενή συζήτηση των αποτελεσμάτων, διατηρήθηκαν οι λόγοι για τους οποίους υπήρξε συμφωνία ανάμεσα στις ερευνήτριες.

3. Αποτελέσματα

Με βάση τη διαδικασία της ανάλυσης, βρέθηκε ότι τα κυρίαρχα συστήματα λόγου που χρησιμοποιήσαν οι συμμετέχουσες στην έρευνα για να κατασκευάσουν την ταυτότητα της ανύπανδρης γυναίκας ήταν: (α) ο λόγος της ανεξαρτησίας, (β) ο λόγος της μοναξιάς, και (γ) ο λόγος του στίγματος.

Ο λόγος της ανεξαρτησίας

Όλες οι συμμετέχουσες ανέφεραν ως σημαντικό χαρακτηριστικό του εργένικου τρόπου ζωής την ανεξαρτησία που βιώνουν, δηλαδή την ελευθερία να κάνουν πράγματα χωρίς να τις περιορίζει κανείς, διαθέτοντας το χρόνο τους όπως οι ίδιες επιθυμούν. Έτσι, αναφέρθηκαν κυρίως στη δυνατότητα να αποφασίζουν μόνες τους, χωρίς να σκέφτονται ή να επηρεάζονται από τις ανάγκες κάποιου άλλου ατόμου (π.χ. ενός συντρόφου). Για παράδειγμα, στο ερώτημα «τι σημαίνει για σας το γεγονός ότι δεν παντρευτήκα-

τε», μερικές χαρακτηριστικές απαντήσεις των γυναικών ήταν οι εξής:

Ελευθερία (39 ετών): Έχει τα πλεονεκτήματά (.), πάλι αφορούν τον ελεύθερο χρόνο, το ότι δεν έχεις να σκεφτείς για κανέναν άλλον παρά μόνο για τον εαυτό σου, ε.; (.) γενικώς ότι κάνεις εσύ ό,τι θέλεις. [] Δεν έχεις εσύ τη φροντίδα, να σκεφτείς εσύ για άλλους ανθρώπους, σκέφτεσαι μόνο για τον εαυτό σου.

Αγάπη (36 ετών): Εντάξει, ανεξαρτησία πρώτον. Με την έννοια ότι δεν σε περιορίζει τίποτα. Δηλαδή αυτό που ένιωσα όταν είχα χωρίσει. Και όταν ήμουνα σε συμβίωση και έμεινα μετά σε δικό μου χώρο και μόνη μου. Δεν έχεις, ας πούμε, να::: (..) να σε ταλαιπωρεί κάτι, ρε παιδί μου, να σε ενοχλεί κάτι, πώς το λένε. Έχεις το, αυτό εδώ, το κάθε αντικείμενο, ας πούμε, ξέρεις.

Χαρά (43 ετών): Δεν μπορούσα να φανταστώ να έχω έναν άνθρωπο να με ελέγχει ανά πάσα στιγμή (.), αυτό μου ήταν άκρως αδύνατον, και να μην μπορώ να κάνω αυτό που θέλω. [] Κάνω ό,τι θέλω, πάω όπου θέλω, δεν δίνω αναφορά σε κανέναν και είναι: για μένα.

Όπως γίνεται εμφανές στα παραπάνω αποσπάσματα, αρκετές από τις συμμετέχουσες συνέκριναν την τωρινή τους κατάσταση με μια προηγούμενη, κατά την οποία είχαν μια σχέση, προκειμένου να επιχειρηματολογήσουν υπέρ της ανεξαρτησίας που χαρακτηρίζει την εργενική ζωή. Στην προκειμένη περίπτωση, όπως και σε άλλες παρόμοιες μελέτες (Reynolds & Wetherell, 2003), η ταυτότητα της ανύπανδρης γυναίκας εξιδανικεύεται και κατασκευάζεται ως προνομιούχος σε σύγκριση με την ταυτότητα της παντρεμένης, κυρίως λόγω της ανεξαρτησίας που προσφέρει, ενώ ταυτόχρονα υποβαθμίζονται διάφορες πλευρές της συμβίωσης με έναν σύντροφο. Για παράδειγμα, μια γυναίκα που ζει μόνη της δεν έχει να αντιμετωπίσει κανέναν έλεγχο σε σχέση με τις επιλογές της και με άλλα θέματα της προσωπικής της ζωής, σε αντίθεση με μια παντρεμένη.

Επιπλέον, ορισμένες από τις συμμετέχουσες ανέφεραν ότι η ανεξαρτησία που συνεπάγεται η ταυτότητα των ανύπανδρων γυναικών τις έχει βοηθήσει να εξελιχθούν επαγγελματικά, καθώς είχαν το χρόνο να ασχοληθούν με τα ενδιαφέροντά τους, να αξιοποιήσουν τις δυνατότητές τους και να πάρουν αποφάσεις για τη ζωή τους. Χαρακτηριστικά είναι τα ακόλουθα αποσπάσματα:

Ευτυχία (42 ετών): Ανακάλυψα ότι μπορώ διάφορα πράγματα, να αποφασίζω μόνη μου, να έχω αυτό το κομμάτι ανεξαρτησίας. [] Ε::: (..) ότι ακολουθώ γενικά τις ανάγκες μου, πολύ πιο εύκολα εφόσον δεν έχω καμία δέσμευση απέναντι σε κάποιον άλλον άνθρωπο. [] Με ενδιαφέρει να έχω έναν προσωπικό τρόπο ζωής κατ' αρχήν, δηλαδή να έχω χώρο και στα δικά μου ενδιαφέροντα. Δεν ήμουν έτσι, προσανατολισμένη, πώς να το πω, να έχω κάποιον κοντά μου πάντα αλλά (.) ο στόχος μου ήταν να μπορώ να κάνω αυτά που με ενδιαφέρουν και διάφορα ενδιαφέροντα που άλλαζαν κατά καιρούς, επίσης, να μπορώ να: έχω πρόσβαση σε αυτά. [] Ότι οι στόχοι μου ήταν πάντοτε προσωπικοί, να σ' το πω έτσι και: το αν είχα έναν σύντροφο και αν θα συμβίωνα ή δεν θα συμβίωνα, συνδεόταν με το πώς θα ζω, όχι με το τι θα κάνω, ας πούμε. (...)

Σοφία (52 ετών): Διότι εγώ όταν είμαι μόνη μου, το χρόνο μου τον διαθέτω όποτε θέλω και όπου θέλω, έτσι; (.) Όπως επίσης, με βλέπουν ότι εγώ προχωρώ (.) ότι συνεχίζω, ακόμα σπουδάζω (...) δεν σταματάω, έτσι; Και εμένα η ασχολία μου είναι αυτό. [] Μπορεί να μου πάει εμένα αυτό το πράγμα και μπορώ και τα προχωρώ έτσι. (..) Εγώ το χαίρομαι αυτό, ότι μπορώ να σπουδάσω, να μαθαίνω συνέχεια, να μπορώ να προχωρώ. Ναι, αφιερώνω χρόνο στον εαυτό μου και στη μελέτη μου.

Όπως διαπιστώθηκε και σε άλλες μελέτες (Reynolds & Wetherell, 2003), η ανύπανδρη ταυτότητα φαίνεται ότι προσφέρει στις γυναίκες σημαντικές ευκαιρίες αυτοανάπτυξης. Έτσι, στο πα-

ραπάνω απόσπασμα, η Ευτυχία ισχυρίζεται ότι η ανύπανδρη ταυτότητα της προσφέρει την ευκαιρία και το χρόνο να ασχοληθεί με τα ενδιαφέροντά της και να ακολουθήσει τους επαγγελματικούς της στόχους. Υποστηρίζει μάλιστα ότι η απόφαση συμβίωσης με ένα σύντροφο εξαρτάται από το βαθμό στον οποίο εκείνος θα σεβαστεί και θα αποδεχτεί αυτό τον τρόπο ζωής της, δηλαδή τον προσανατολισμό στην καριέρα της. Κατά παρόμοιο τρόπο, η Σοφία αναφέρει ότι έχει τη δυνατότητα να εξελίσσεται διαρκώς, καθώς συνεχίζει τις σπουδές της, κάτι που δεν θα μπορούσε να κάνει αν ήταν παντρεμένη. Αυτή η δυνατότητα φαίνεται να της προσφέρει επίσης μια ισχυρή αίσθηση κυριότητας. Αναφερόμενες στην ανεξαρτησία που τους παρέχει το γεγονός ότι δεν παντρεύτηκαν, στις δυνατότητες αυτοανάπτυξης και στο αίσθημα κυριότητας, οι συμμετέχουσες πιθανότατα επιχείρησαν να αναπαραστήσουν την ταυτότητά τους με θετικούς όρους.

Αντλώντας από το λόγο της ανεξαρτησίας, οι γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα φαίνεται ότι υιοθετούν τη θέση της ανεξάρτητης και δυναμικής γυναίκας, η οποία ελέγχει τη ζωή της, επενδύει στην εργασία της και αποφασίζει μόνη της για τον εαυτό της. Η θέση αυτή έρχεται σε αντίθεση τόσο με παραδοσιακά πρότυπα της ελληνικής κοινωνίας όσον αφορά το ρόλο και τη θέση των γυναικών, όσο και με παγιωμένες αντιλήψεις για τη γυναικεία φύση, η οποία ταυτίζεται στερεοτυπικά με την αυτοθυσία, τη φροντίδα των άλλων και την επιθυμία για μητρότητα (Αθανασιάδου, 2002. Chodorow, 1978. Gilligan, 1982. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή & Σακκά, 2007). Η απόπειρα θετικής νοηματοδότησης της ανύπανδρης γυναικείας ταυτότητας μέσα από το λόγο της ανεξαρτησίας ενισχύει ταυτόχρονα μια ιδεολογία που απελευθερώνει τη γυναίκα από τον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, δίνοντάς της τη δυνατότητα αυτοπροσδιορισμού και αυτοανάπτυξης στο δημόσιο χώρο της παραγωγής.

Ο λόγος της μοναξιάς

Οι συμμετέχουσες, όπως και στις διαπιστώσεις αντίστοιχων ερευνών, αναγνώρισαν τις στιγ-

μές μοναξιάς που βιώνουν στο πλαίσιο της εργενικής ζωής τους, καθώς τις απασχολεί συχνά η έλλειψη της συντροφικότητας και του μοιράσματος στην καθημερινότητά τους (Dalton, 1992. Lewis & Moon, 1997).

Βέβαια ορισμένες από τις γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα υποβάθμισαν την αρνητική σημασία της μοναξιάς, τονίζοντας ότι μπορούν να τη διαχειριστούν και ότι δεν τις επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό. Έτσι, ενώ από τη μία πλευρά οι συμμετέχουσες αναγνώρισαν τη μοναξιά ως βασικό χαρακτηριστικό της ταυτότητάς τους, από την άλλη αντιστάθηκαν στην κατασκευή μιας «μοναχικής» ταυτότητας. Επιπλέον, ενώ αναφέρονται στη μοναξιά που προκύπτει από την απουσία ερωτικής ή συζυγικής σχέσης, οι ίδιες γυναίκες τοποθετούνται σε άλλου είδους σχέσεις (π.χ. φιλικές, οικογενειακές, επαγγελματικές), αναπληρώνοντας με αυτό τον τρόπο το κενό που αισθάνονται και συμβαδίζοντας με παραδοσιακά χαρακτηριστικά της γυναικείας ταυτότητας. Για παράδειγμα:

Ζωή (39 ετών): *Ναι, νομίζω ότι υπάρχουνε στιγμές που μπορεί να νιώσω μοναξιά (.) αλλά δεν είναι τόσο τραγικό, δηλαδή με ενοχλεί πιο πολύ ο τρόπος που οι άλλοι το αντιμετωπίζουν. [] Δηλαδή, σίγουρα έχεις στιγμές που είναι δύσκολες, στιγμές που αισθάνεσαι μόνος σου, που θες πιο πολλή τρυφερότητα. (..)*

Γαλήνη (36 ετών): *Εγώ την απολαμβάνω τη μοναξιά. Είναι πολύ λίγες οι στιγμές, ας πούμε, που θα με πάρει από κάτω, αλλά δεν κρατάει και πολύ το «από κάτω». Είμαι άνθρωπος που έχω πάρα πολλές παρέες και πάρα πολλές φίλες και πολλούς φίλους.*

Ωστόσο, για ορισμένες από τις συμμετέχουσες η μοναξιά που συνοδεύει την εργενική ζωή τους συνδέεται ταυτόχρονα με την απουσία οικογένειας και κυρίως με την έλλειψη παιδιού. Καθώς η μητρότητα είναι συνυφασμένη με τη γυναικεία ταυτότητα (Chodorow, 1978), η απουσία της προκαλεί βαθύτερες σκέψεις και συναισθήματα στις γυναίκες σχετικά με την τεκνοποίηση. Η ατεκνία ως τμήμα της ταυτότητας των ανύπανδρων γυναικών έχει επιβεβαιωθεί και σε προηγούμενες

έρευνες (Dalton, 1992. Lewis & Moon, 1997. Sharp & Ganong, 2007). Έτσι, ορισμένες από τις συμμετέχουσες έθιξαν το θέμα της απόκτησης παιδιού ακόμη και εκτός γάμου, παρά το γεγονός ότι κάτι τέτοιο έρχεται σε αντίθεση με τις παραδοσιακές αντιλήψεις και τις προσδοκίες των γονέων τους. Επιπλέον, οι περισσότερες επισήμαναν την ηλικία τους ως το σημαντικότερο εμπόδιο για την απόκτηση παιδιού στο μέλλον. Χαρακτηριστικά είναι τα ακόλουθα αποσπάσματα:

Γαλήνη (36 ετών): *Τώρα αν μου πεις πώς φαντάζομαι τον εαυτό μου μετά από 5 χρόνια, θα σου πω με έναν άνδρα, με ένα γάμο μάλλον (.) και με ένα μωρό. Ένα μωρό θα ήθελα να κάνω, πάρα πολύ θα ήθελα να κάνω. Και σου λέω ότι αν μου πουν από το χωριό «κάνε ένα παιδί και άντε μην παντρεύεσαι» θα το κάνω, θα ήθελα να το κάνω.*

Ελπίδα (36 ετών): *Δεν μπορώ να ξέρω:: τι μου επιφυλάσσει και το μέλλον. Δεδομένου ότι από εδώ και πέρα, μιλάμε για ηλικία::, λίγο μεγαλύτερη από το συνηθισμένο, για τεκνοποίηση. Εντάξει, το ότι θα ήθελα ένα παιδί, αυτό (..) πιστεύω ότι το θέλω. [] Το ενδεχόμενο το να μείνω άκληρη πιστεύω ότι θα μου αφήσει ένα πολύ μεγάλο κενό μέσα μου. Εντάξει, το έχω ακούσει από αρκετούς να μου το λένε, ότι «θα γίνεις πολύ καλή μητέρα». Έχω, ο ανιψιός μου, ο γιος του αδελφού μου είναι και βαφτισιμικός μου, και πραγματικά, δηλαδή, νομίζω ότι αυτό που νιώθω: για τον πισσικό, μπορεί κάποιος να μην μπορεί να το καταλάβει, αλλά εγώ νομίζω αισθάνομαι ότι είναι η αγάπη του δικού σου του παιδιού [συγκινείται, δακρύζει].*

Αντλώντας από το συγκεκριμένο λόγο, οι γυναίκες ουσιαστικά ταυτίζονται με τη θέση της ανύπανδρης και «μόνης» γυναίκας που δεν έχει επιλογές, δεν κατάφερε να δημιουργήσει οικογένεια και, το κυριότερο, να αποκτήσει παιδιά. Επειδή πρόκειται για μια πολύ σκληρή θέση, η οποία έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τον παραδοσιακό γυναικείο ρόλο, οι συμμετέχουσες στην έρευνα από τη μια φαίνεται να την αποδέχονται και από την

άλλη να αντιστέκονται σε αυτήν. Η υπονόμηση της μοναχικής ταυτότητας εκ μέρους των γυναικών δηλώνει ενδεχομένως και μια μορφή αντίστασης τόσο σε στερεότυπα που αποδίδονται στις γυναίκες όσο και στις επιταγές της ελληνικής κοινωνίας, σύμφωνα με τις οποίες τα παιδιά είναι ευπρόσδεκτα μόνον εντός γάμου. Συμπερασματικά, ο λόγος της μοναξιάς εγείρει «ιδεολογικά διλήμματα» (Billig et al., 1988) στις ανύπανδρες γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα, καθώς, ενώ το γεγονός ότι ζουν μόνες τις επιτρέπει να αναπτυχθούν προσωπικά και επαγγελματικά, ακριβώς το ίδιο αυτό γεγονός φαντάζει εντελώς ασύμβατο με τη γυναικεία ταυτότητα και, κυρίως, με την επιθυμία τεκνοποίησης.

Ο λόγος του στίγματος

Ο λόγος του στίγματος αντικατοπτρίζει τις αντιλήψεις και τις αξίες που αναδεικνύονται μέσα από την κοινωνική αλληλεπίδραση των ανύπανδρων γυναικών με άλλα άτομα και αφορά ειδικότερα τον τρόπο με τον οποίο το στενό –αλλά και το ευρύτερο– κοινωνικό περιβάλλον συνδέει την ταυτότητα της ανύπανδρης γυναίκας με αρνητικά χαρακτηριστικά.

Σε συμφωνία με συμπεράσματα άλλων μελετών (Byrne, 2000), οι ανύπανδρες γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως θύμα στερεοτυπικών αντιλήψεων και προκαταλήψεων. Για παράδειγμα, αναφέρουν ότι οικείοι και ξένοι τις προσδίδουν αρνητικές περιγραφές, θεωρώντας ότι η δύσκολη προσωπικότητά τους ευθύνεται για το ότι δεν έχουν παντρευτεί ή για το ότι δεν έχουν μόνιμο σύντροφο. Έτσι, οι κοινωνικές αλληλεπιδράσεις υπενθυμίζουν στις ανύπανδρες γυναίκες ότι είναι διαφορετικές και ότι συνεπώς οι άλλοι προσδοκούν από τις ίδιες να δικαιολογήσουν γιατί είναι «ελεύθερες» ή γιατί δεν ακολούθησαν αυτό που η κοινωνία επιτάσσει, δηλαδή το γάμο και τη μητρότητα. Για παράδειγμα:

Ζωή (39 ετών): *Γιατί η αλήθεια είναι ότι από τους γύρω και από αυτά που εισέπραττα από το περιβάλλον, ε::, τα έβρισκα πολύ αρ-*

νητικά και με έκαναν να αισθάνομαι εγώ άσχημα. [] Αισθάνομαι ότι οι άλλοι το (.) το χαρακτηρίζουν ο καθένας με τον τρόπο του έτσι άσχημα. [] Λένε, δηλαδή, ότι: οι γυναίκες που είναι μόνες τους, επίσης το έχω ακούσει, ότι είναι πιο δύστροπες και πολύ ανεξάρτητες και θέλουν να γίνεται το δικό τους και γι' αυτό και δεν βρίσκουν άνδρα. [] ότι είναι γυναίκες πολύ αυταρχικές, ότι θέλουν να γίνεται το δικό τους και ότι δεν μπορούν με άλλους ανθρώπους. [] Εγώ αυτό που σκέφτομαι είναι να μην μας αντιμετωπίζουν σαν ένα ιδιαίτερο φαινόμενο: Σίγουρα είναι ένα φαινόμενο της εποχής το ότι (...) η οικογένεια πια, δηλαδή γίνεται σε μεγαλύτερη ηλικία, δηλαδή παντρεύονται όλοι σε μεγαλύτερη ηλικία και τα λοιπά (...) Απλά δεν μπορώ αυτές τις κατηγοριοποιήσεις. Γιατί αισθάνομαι ότι στιγματίζονται έτσι κιόλας κάπως, ναι. Δηλαδή σαν να πρέπει να δικαιολογήσω: την επιλογή μου (...) και πολύ εύκολα μάλλον κι εγώ μπαίνω σε αυτή την κατάσταση και αυτό μου δημιουργεί πολλές φορές και θυμό, ότι πρέπει να: απολογηθώ γιατί δεν έχω παντρευτεί, για κάτι που εμένα μου φαίνεται απόλυτα φυσιολογικό.

Η Ζωή, αντλώντας από το λόγο του στίγματος, αναφέρεται στην αμηχανία και στη δύσκολη θέση στην οποία βρίσκεται κάθε φορά που πρέπει να απολογηθεί ή να δικαιολογήσει τις επιλογές και τον τρόπο ζωής της στους άλλους. Ωστόσο, την ίδια στιγμή που αμφισβητεί κοινωνικά στερεότυπα και αντιλήψεις, αναπαριστά το γάμο και τη δημιουργία οικογένειας ως δεδομένο (είναι ένα φαινόμενο της εποχής το ότι (...) η οικογένεια πια, δηλαδή γίνεται σε μεγαλύτερη ηλικία, δηλαδή παντρεύονται όλοι σε μεγαλύτερη ηλικία). Αυτό σημαίνει (όπως αναφέρει άλλωστε και η ίδια) ότι, παρά την όποια προσπάθεια αντίστασης, ενστερνίζεται τελικά (μπαίνω σε αυτή την κατάσταση) τις απόψεις του περιβάλλοντός της.

Πρόκειται επομένως για ένα λόγο που εγείρει επίσης «ιδεολογικά διλήμματα» στις γυναίκες (Billig et al., 1988), καθώς τις αναγκάζει να απολογηθούν για την ανύπανδρη ταυτότητά τους, εί-

τε αυτή είναι αποτέλεσμα επιλογής είτε όχι. Έτσι, παρά το γεγονός ότι όλες οι συμμετέχουσες χρησιμοποίησαν συχνά το λόγο του στίγματος, τις περισσότερες φορές το έκαναν για να διαχωρίσουν τη θέση τους από κυρίαρχες αντιλήψεις που θεωρούν τις ανύπανδρες γυναίκες μια «μη φυσιολογική» ομάδα. Με άλλα λόγια, ενώ αντλούν από το συγκεκριμένο λόγο, ουσιαστικά αντιστέκονται στην κατασκευή μιας διαφορετικής κοινωνικά ταυτότητας, προσπαθώντας να αντιστρέψουν ενδεχομένως έναν κοινωνικό μύθο που θέλει τις ανύπανδρες γυναίκες «δυστροπες» και «αυταρχικές». Χαρακτηριστικά είναι τα ακόλουθα αποσπάσματα:

Αγάπη (36 ετών): Ότι, ρε παιδί μου, «εντάξει τι κάνεις, ας πούμε και δεν:», ότι «κάτι δεν πάει καλά μαζί σου και δεν κοιτάς να κάνεις κάτι, μια οικογένεια, μια σχέση, κάτι». Με αυτή την έννοια το λέω. Ότι κάτι έχεις, ας πούμε, [γελώντας] και δεν κοιτάς να κάνεις κάτι. Κάτι έχεις, ρε παιδί μου, στο χαρακτήρα σου, ότι είσαι στραβός, αυτά που λέμε.

Σωτηρία (47 ετών): Ε, ότι σε αντιμετωπίζουν λίγο:, πώς να το πω, σαν (.) έξω από το: σύνολο, πώς να σ' το εξηγήσω; Δηλαδή ότι (.) σε εισαγωγικά σαν «όχι φυσιολογικό άτομο». Ότι όλοι έχουν παντρευτεί, έχουν κάνει οικογένεια, έχουν ένα πρόγραμμα στη ζωή τους, και εσύ έχεις μείνει λίγο έτσι έξω από τα δρώμενα [γέλια].

4. Συζήτηση

Σύμφωνα με την ανάλυση, οι ανύπανδρες γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα αφενός κατασκευάζουν μια δυναμική και ανεξάρτητη ταυτότητα καθώς «μιλούν» για ελευθερία επιλογών και αυτοανάπτυξη, αφετέρου αντλούν από το λόγο της μοναξιάς και το λόγο του στίγματος. Αυτό σημαίνει ότι οι θετικές πλευρές της ταυτότητας των ανύπανδρων γυναικών συμβαδίζουν με τις αρνητικές διαστάσεις που αφορούν κυρίως την έλλειψη συντροφικότητας, την ατεκνία και τη διαφορετικότητα. Βέβαια, οι περισσότερες από τις συμμετέχουσες φαίνεται να αντιστέκονται στην κατασκευή μιας μοναχικής ταυτότητας, η οποία ορίζε-

ται μέσα από την απουσία σταθερής ετεροφυλόφιλης σχέσης. Ωστόσο, και παρά τις αντιστάσεις τους, οι γυναίκες δύσκολα διαχειρίζονται το στίγμα και τις προκαταλήψεις που το κοινωνικό περιβάλλον αποδίδει στην ανύπανδρη ταυτότητά τους.

Ειδικότερα, ο λόγος της ανεξαρτησίας αποκαλύπτει μια θετική κατασκευή της ταυτότητας των ανύπανδρων γυναικών, εξιδανικεύοντας ορισμένες όψεις της εργένικης ζωής, ενώ ο λόγος της μοναξιάς και του στίγματος προσφέρει αρνητικές νοηματοδοτήσεις, υπενθυμίζοντας στις ανύπανδρες γυναίκες «ελλειμματικές» πλευρές της ταυτότητάς τους. Ο αντιθετικός τρόπος με τον οποίο οι γυναίκες της έρευνας κατασκεύασαν την ταυτότητά τους επιβεβαιώνεται και σε άλλες παρόμοιες μελέτες (Dalton, 1992. Reynolds & Taylor, 2005. Reynolds & Wetherell, 2003. Reynolds, Wetherell, & Taylor, 2007. Sandfield & Percy, 2003).

Οι παραπάνω αντικρουόμενοι λόγοι οδηγούν σε μια «διλημματική» κατασκευή της ταυτότητας των ανύπανδρων γυναικών. Για παράδειγμα, ο λόγος της ανεξαρτησίας, ο οποίος εμφανίζεται ιδιαίτερα ισχυρός εφόσον χρησιμοποιήθηκε απ' όλες τις συμμετέχουσες, παραπέμπει στο ιδανικό του «αυτοπεριεγμένου» ατομικισμού (self-contained individualism) (Sampson, 1977). Το ιδανικό αυτό αποτελεί μια ακραία έκφραση της ατομικότητας και της ατομικής αυτάρκειας των σύγχρονων κοινωνιών, καθώς περιγράφει ένα άτομο απολύτως αυτόνομο, με υψηλή εσωτερική αίσθηση προσωπικού ελέγχου και αυτοπροσδιορισμού, χαρακτηριστικά τα οποία παραδοσιακά αποδίδονται στην ανδρική ταυτότητα. Επομένως, ακόμη κι αν αναπαρίστανται ως θετικά στοιχεία της ανύπανδρης ζωής, οι γυναίκες θα πρέπει να οικειοποιηθούν τα παραπάνω «πλεονεκτήματα» που φαντάζουν ξένα προς τη γυναικεία ταυτότητα, η οποία ορίζεται μέσα από τις σχέσεις και –ειδικά στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας– ολοκληρώνεται πρωτίστως μέσα από την ιδιωτική σφαίρα της οικογένειας (Αθανασιάδου 2002. Δηληγιάννη-Κουϊμπτζή & Σακκά, 2007).

Επίσης, τα όποια πλεονεκτήματα της εργένικης ζωής έρχονται σε αντίθεση με το λόγο της μοναξιάς, από τον οποίο αντλούν οι ίδιες γυναίκες ως απόρροια και πάλι μιας παραδοσιακής γυναι-

κείας ταυτότητας που μοιράζεται, φροντίζει τους άλλους και ολοκληρώνεται μέσα από το γάμο και τη μητρότητα (Chodorow, 1978. Gilligan, 1982). Τέλος, ο λόγος του στίγματος εγείρει πρόσθετα διλήμματα, καθώς οι γυναίκες ισχυρίζονται ότι πρέπει να δώσουν εξηγήσεις για τις επιλογές τους όσον αφορά την προσωπική τους ζωή. Οι περισσότερες από τις συμμετέχουσες ανέφεραν ότι αισθάνονται υπόλογες στο περιβάλλον τους και κυρίως απέναντι στους γονείς τους, οι οποίοι ασκούν πιέσεις για γάμο και απόκτηση παιδιών.

Ο Billig και οι συνεργάτες του (1988) έκαναν λόγο για τις «βιωμένες ιδεολογίες» (lived ideologies), οι οποίες αναφέρονται στις απόψεις, αξίες και πρακτικές μιας δεδομένης κοινωνίας ή πολιτισμού και αποτελούν έναν τρόπο κατανόησης του κόσμου. Σύμφωνα με τους παραπάνω συγγραφείς, αυτές οι ιδεολογίες χαρακτηρίζονται από ασυνέπεια και αντιφάσεις, οπότε δεν παρέχουν στα άτομα συγκεκριμένους ή ξεκάθαρους τρόπους σκέψης και συμπεριφοράς. Αντίθετα, εγείρουν «ιδεολογικά διλήμματα» (ideological dilemmas), τα οποία ωστόσο βοηθούν τα άτομα να αναστοχαστούν καλύτερα τον εαυτό τους και τη ζωή τους. Ο «διλημματικός» τρόπος με τον οποίο οι ανύπανδρες γυναίκες κατασκευάζουν την ταυτότητά τους αφενός τις βοηθά να επεξεργαστούν καλύτερα συναισθήματα, αντιλήψεις και επιλογές, αφετέρου πηγάζει κυρίως από τις κυρίαρχες απόψεις και πρακτικές της κοινωνίας και όχι απαραίτητα από την εμπειρία των ίδιων των γυναικών.

Συμπερασματικά, η ταυτότητα των ανύπανδρων γυναικών στην Ελλάδα αποτελεί, ως επί το πλείστον, μια «συγκρουσιακή» ταυτότητα σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο πλαίσιο, το οποίο όμως διατηρεί, σε γενικές γραμμές, τις συντηρητικές και πατριαρχικές κοινωνικοπολιτισμικές δομές. Από τη μια πλευρά, τα κοινωνικά ήθη και τα στερεότυπα εξακολουθούν να επιτάσσουν τη δημιουργία οικογένειας, αναπαράγοντας παραδοσιακούς ρόλους και για τα δύο φύλα, και, από την άλλη, η αποδυνάμωση του θεσμού του γάμου και η αύξηση του ποσοστού συμβίωσης των ζευγαριών στην ελληνική κοινωνία δίνουν χώρο στην κατασκευή μιας νέας γυναικείας ταυτότητας, μιας γυναίκας απαλλαγμένης από δεσμεύσεις,

που εξελίσσεται επαγγελματικά και δραστηριοποιείται στη δημόσια σφαίρα της παραγωγής (και όχι αποκλειστικά της αναπαραγωγής).

Η ποιοτική φύση της έρευνας και ο περιορισμένος αριθμός των γυναικών που συμμετείχαν δεν επιτρέπουν τη γενίκευση των αποτελεσμάτων στον ευρύτερο γυναικείο πληθυσμό. Επιπροσθέτως, ο συγκεκριμένος τρόπος ανάλυσης επιτρέπει εναλλακτικές ερμηνείες των ίδιων δεδομένων σχετικά με τη διά του λόγου κατασκευή της ταυτότητας των ανύπανδρων γυναικών στην Ελλάδα. Σε κάθε περίπτωση, είναι σημαντική η διεξαγωγή αντίστοιχων ερευνών, είτε με την ποσοτική είτε με την ποιοτική μέθοδο, σε μεγαλύτερο αριθμό ανύπανδρων γυναικών, αλλά και σε γυναίκες ετερόκλητου κοινωνικομορφωτικού επιπέδου από διαφορετικές περιοχές της Ελλάδας. Ενδιαφέρον θα παρουσίαζε επίσης η διερεύνηση της ταυτότητας των ανδρών που δεν έχουν παντρευτεί ή ζουν μόνοι, καθώς και η καταγραφή των ευρύτερων πολιτισμικών αντιλήψεων σχετικά με την ταυτότητα των ανύπανδρων ατόμων, τόσο των γυναικών όσο και των ανδρών.

Σε ό,τι αφορά τις εφαρμογές της παρούσας έρευνας, αυτές εστιάζονται αφενός στην ενίσχυση μιας πολιτικής που υπερασπίζεται δημόσια την ταυτότητα των ανύπανδρων γυναικών και περιορίζει το στιγματισμό ή την περιθωριοποίησή τους, αφετέρου στην ατομική και ομαδική συμβουλευτική των γυναικών.

Σύμφωνα με τη φεμινιστική βιβλιογραφία, οι αρνητικοί τρόποι διαχείρισης της ταυτότητας των ανύπανδρων γυναικών κάνουν ορατή την ανάγκη μιας θετικής πολιτικής όσον αφορά τη συγκεκριμένη ταυτότητα (Reynolds & Wetherell, 2003). Παρά το γεγονός ότι οι ανύπανδρες γυναίκες ανήκουν σε μια περιθωριοποιημένη κοινωνικά ομάδα, δεν υπάρχουν συντονισμένες συλλογικές δράσεις υπέρ αυτού του τρόπου ζωής, οι οποίες θα βοηθούσαν τις γυναίκες να αντιμετωπίσουν καλύτερα την περιθωριοποίηση που υπόκεινται.

Επιπλέον, θα μπορούσαν να ληφθούν υπόψη ευρήματα παρόμοιων ερευνών στο πλαίσιο της συμβουλευτικής γυναικών. Οι σύμβουλοι και οι θεραπευτές χρειάζεται να εκτιμούν την ποικιλία και την πολυπλοκότητα των συναισθημάτων που εγεί-

ρει η ταυτότητα των ανύπανδρων γυναικών, να σέβονται τις ανάγκες τους ή τις επιλογές τους και, κυρίως, να μη διαιωνίζουν στερεότυπα και προκαταλήψεις απέναντί τους. Μία από τις προτεραιότητες ενός συμβούλου-θεραπευτή είναι να βοηθήσει τις ανύπανδρες γυναίκες να εκτιμήσουν τις ήδη υπάρχουσες πηγές διαχείρισης της ταυτότητάς τους, αλλά και να ανακαλύψουν νέες διεξόδους και προοπτικές της εργένικης ζωής. Για παράδειγμα, οι σύμβουλοι-θεραπευτές μπορούν να βοηθήσουν τις γυναίκες να επιτύχουν μερικούς από τους αναπτυξιακούς στόχους τους που περιέγραψε η Lewis (1994), όπως τη δημιουργία ενός δικού τους σπιτικού, την απόκτηση φίλων που ενισχύουν την προσωπική και την επαγγελματική τους ανάπτυξη, τη συμμετοχή σε κοινωνικές εκδηλώσεις και την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου τους, την αναγνώριση και την αποδοχή των συναισθημάτων τους, τη ρύθμιση των σχέσεων με τους γονείς τους, την οικονομική τους αυτονομία κ.λ.π.

Τέλος, στις περισσότερες μελέτες τα προβλήματα των ανύπανδρων γυναικών θεωρούνται προσωπικά, για την επίλυση των οποίων κρίνεται απαραίτητη η θεραπευτική δουλειά με τον εαυτό. Αν και είναι σημαντικό οι σύμβουλοι-θεραπευτές να αντιλαμβάνονται τα ζητήματα που απασχολούν τις ανύπανδρες γυναίκες –όπως την ασυνείδητη αμφιθυμία για το ότι είναι μόνες, τα άλυτα προβλήματα από την παιδική τους ηλικία, τις δυσκολίες με την οικειότητα κ.ο.κ. (Reynolds, 2006)– δεν πρέπει να ξεχνούν τη σημασία του εκάστοτε κοινωνικοπολιτισμικού πλαισίου στη διαχείριση και την κατασκευή των προβλημάτων ταυτότητας των ανύπανδρων γυναικών. Είναι άλλωστε γνωστό ότι ένα από τα βασικά αξιώματα της φεμινιστικής προσέγγισης στη συμβουλευτική υπογραμμίζει ότι *το προσωπικό είναι και πολιτικό*, δηλαδή ότι τα προσωπικά προβλήματα των γυναικών έχουν κοινωνικές και πολιτικές ρίζες (Herlihy & Corey, 2000. Μαλικιώση-Λοΐζου, 2010). Γι' αυτό το λόγο προτείνεται στους συμβούλους και τους θεραπευτές να ενδιαφέρονται για αλλαγές τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, καθώς το περιβάλλον αποτελεί πολύ συχνά τη βασικότερη πηγή παθολογίας στις ζωές όχι μόνο των γυναικών αλλά και των ανδρών.

Βιβλιογραφία

- Adams, M. (1976). *Single blessedness: Observations on the single status in married society*. New York: Basic Books.
- Αθανασιάδου, Χ. (2002). *Νέες γυναίκες με πανεπιστημιακή μόρφωση και η συμφιλώση της ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας στο σχεδιασμό της ενήλικης ζωής*. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ., Τμήμα Ψυχολογίας.
- Anderson, C. M., & Stewart, S. (1995). *Flying solo: Single women in midlife*. London: Norton.
- Billig, M., Condor, S., Edwards, D., Gane, M., Middleton, D., & Radley, A. R. (1988). *Ideological dilemmas*. London: Sage.
- Bristow, W. (2000). *Single and loving it*. London: Thorsons.
- Burman, E., & Parker, I. (Eds.) (1993). *Discourse analytic research: Repertoires and readings of texts in action*. London: Routledge.
- Burns, A. (2003). The meanings of modern marriage. *Feminism & Psychology*, 13(4), 511-518.
- Byrne, A. (2000). Singular identities: Managing stigma, resisting voices. *Women's Studies Review*, 7, 13-24.
- Byrne, A. (2003). Developing a sociological model for researching women's self and social identities. *European Journal of Women's Studies*, 10(4), 443-464.
- Byrne, A., & Carr, D. (2005). Caught in the cultural lag: The stigma of singlehood. *Psychological Inquiry*, 16(2-3), 84-90.
- Chandler, J. (1991). *Women without husbands: An exploration of the margins of marriage*. Basingstoke: Macmillan.
- Cherlin, A. J. (2004). The deinstitutionalization of American marriage. *Journal of Marriage and Family*, 66(4), 848-861.
- Chodorow, N. (1978). *Reproduction of mothering: Psychoanalysis and the sociology of gender*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Coontz, S. (2004). The world historical transformation of marriage. *Journal of Marriage and Family*, 66(4), 974-979.
- Dalton, S. T. (1992). Lived experience of never-married women. *Issues in Mental Health Nursing*, 13(2), 69-80.
- Davies, L. (1995). A closer look at gender and distress among the never married. *Women Health*, 23(2), 13-30.
- Davies, L. (2003). Singlehood: Transitions within a gendered world. *Canadian Journal on Aging*, 22, 343-352.
- Δελγιάννη-Κουϊμπζή, Β., & Σακκά, Δ. (2007). Ταυτότητες φύλου και προσδοκίες για τις σχέσεις των φύλων στο οικογενειακό πλαίσιο. Στο Β. Δελγιάννη-Κουϊμπζή & Δ. Σακκά (Επιμ. έκδ.), *Από την εφηβεία στην ενήλικη ζωή. Μελέτες για τις ταυτότητες φύλου στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα* (σσ. 163-188). Αθήνα: Gutenberg.
- DePaulo, B. M., & Morris, W. L. (2005). Singles in society and science. *Psychological Inquiry*, 16(2-3), 57-83.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδας (2008). *Γάμοι που τελέστηκαν στην Ελλάδα κατά τα έτη 2000-2006* (πίνακας). Πρόσβαση στις 13 Φεβρουαρίου 2008 από www.statistics.gr/gr_tables
- Elliott, R., Fischer, C. T., & Rennie, D. L. (1999). Evolving guidelines for publication of qualitative research studies in psychology and related fields. *British Journal of Clinical Psychology*, 38, 215-229.
- Ferguson, S. J. (2000). Challenging traditional marriage: Never married Chinese American and Japanese American women. *Gender and Society*, 14, 136-159.
- Gaughan, M. (2002). The substitution hypothesis: The impact of premarital liaisons and human capital on marital timing. *Journal of Marriage and Family*, 64(2), 407-419.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Gordon, T. (1994). *Single women: On the margins?* New York University Press.
- Gordon, T. (2002). Single women. In G. Griffin & R. Braidotti (Eds.), *Thinking differently: A reader in European women's studies* (pp. 49-62). London: Zed books.
- Herlihy, B., & Corey, G. (2000). Feminist therapy. In G. Corey (Ed.), *Theory and practice of counseling and psychotherapy* (pp. 340-381). Belmont, CA: Wadsworth.
- Hillis, M. (1936). *Living alone and like it*. New York: The Bobbs-Merrill Company.
- Lewis, K. G. (1994). Heterosexual women through the life cycle. In M. Mirkin (Ed.), *Women in context: Toward a feminist reconstruction of psychotherapy* (pp. 170-187). New York: Guilford.
- Lewis, K. G., & Moon, S. (1997). Always single and single again women: A qualitative study. *Journal of Marital and Family Therapy*, 23(2), 115-134.

- Loewenstein, S. F., Bloeh, N. E., Campion, J., Epstein, J. S., Gale, P., & Salvatore, M. (1981). A study of satisfactions and stresses of single women in midlife. *Sex Roles*, 7(11), 1127-1141.
- Μαλικιώση-Λοϊζου, Μ. (2010). Αρχές φεμινιστικής συμβουλευτικής. Στο Β. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Χ. Αθανασιάδου, & Α. Στοιγιαννίδου (Επιμ. έκδ.), *Συμβουλευτική με την οπτική του φύλου* (σσ. 91-126). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- McDill, T., Hall, S. K., & Turell, S.C. (2006). Aging and creating families: Never-married heterosexual women over forty. *Journal of Women and Aging*, 18(3), 37-50.
- Miller, J. B. (1976). *Toward a new psychology of women*. Boston: Beacon Press.
- Μπάκα, Α. (2004). *Ο τηλεθεατής των ειδήσεων στην Ελλάδα: Συζητώντας για τον πόλεμο στο Κοσσυφοπέδιο*. Αδημοσίευτη Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ψυχολογίας.
- O'Brien, M. (1991). Never married older women: The life experience. *Social Indicators Research*, 24(3), 301-315.
- Perakyla, A. (1997). Reliability and validity in research based on tapes and transcripts. In D. Silverman (Ed.), *Qualitative research: Theory, method and practice* (pp. 201-220). London: Sage.
- Potter, J., & Wetherell, M. (1987). *Discourse and social psychology. Beyond attitudes and behaviour*. London: Sage.
- Reynolds, J. (2006). Patterns in the telling: Single women's intimate relationships with men. *Sociological Research Online*, 11(3). Retrieved February 18, 2008, from www.socresonline.org.uk.
- Reynolds, J. (2008). *The single woman. A discursive investigation*. London: Routledge.
- Reynolds, J., & Taylor, S. (2005). Narrating singleness: Life stories and deficit identities. *Narrative Inquiry*, 15(2), 197-215.
- Reynolds, J., & Wetherell, M. (2003). The discursive climate of singleness: The consequences for women's negotiation of a single identity. *Feminism & Psychology*, 13(4), 489-510.
- Reynolds, J., Wetherell, M., & Taylor, S. (2007). Choice and chance: Negotiating agency in narratives of singleness. *Sociological Review*, 55(2), 331-351.
- Rosa, B. (1994). Anti-monogamy: A radical challenge to compulsory heterosexuality. In G. Griffin, M. Hester, S. Rai & S. Roseneil (Eds.), *Stirring it: Challenges for Feminism* (pp. 107-120). Portsmouth: Taylor and Francis.
- Σακκά, Δ. (2007). Οι στάσεις των αγοριών και των κοριτσιών για τους ρόλους και τις σχέσεις των δύο φύλων στην οικογένεια. Στο Β. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή & Δ. Σακκά (Επιμ. έκδ.), *Από την εφηβεία στην ενήλικη ζωή. Μελέτες για τις ταυτότητες φύλου στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα* (σσ. 135-162). Αθήνα: Gutenberg.
- Sampson, E. E. (1977). Psychology and the American ideal. *Personality and Social Psychology*, 35(11), 767-782.
- Sandfield, A., & Percy, C. (2003). Accounting for single status: Heterosexism and ageism in heterosexual women's talk about marriage. *Feminism & Psychology*, 13(4), 475-488.
- Sharp, E. A., & Ganong, L. (2007). Living in the gray: Women's experiences of missing the marital transition. *Journal of Marriage and Family*, 69, 831-844.
- Stein, P. J. (1981). Understanding single adulthood. In P. J. Stein (Ed.), *Single life: Unmarried adults in social context* (pp. 9-21). New York: St Martin's Press.
- Συμεωνίδου, Χ. (2006). *Οικογένεια και γονιμότητα στην Ελλάδα. Ανάλυση κατά γενεές*. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Trimberger, E.K. (2005). *The new single woman*. Boston: Beacon Press.
- Tucker, M. B., & Mitchell-Kernan, C. (1998). Psychological well-being and perceived marital opportunity among single American, Latina, and White women. *Journal of Comparative Family Studies*, 29(1), 57-72.
- United States Census Bureau (2005). *Statistical abstract of the United States*. Retrieved February 18, 2008, from <http://www.census.gov>.
- Wetherell, M. (1998). Positioning and interpretative repertoires: Conversation analysis and post-structuralism in dialogue. *Discourse & Society*, 9(3), 387-412.
- Willig, C. (2001). *Introducing qualitative research in psychology. Adventures in theory and method*. Berkshire, U.K.: Open University Press.
- Willig, C. (2003). Discourse analysis. In J. A. Smith (Ed.), *Qualitative psychology: A practical guide to research methods* (pp. 159-183). London: Sage.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι.

Πρωτόκολλο συνέντευξης

1. Ποια είναι η άποψή σας για τις ανύπανδρες γυναίκες;
2. Ποια πιστεύετε ότι είναι η άποψη των άλλων για τις ανύπανδρες γυναίκες και ποια για τους ανύπανδρους άνδρες αντίστοιχα;
Ποια είναι η άποψη του κόσμου γενικότερα;
Ποια είναι η άποψη των σημαντικών άλλων, δηλαδή της οικογένειάς σας και των φίλων σας;
Διαφέρει η άποψή τους από τη δική σας;
3. Τι μνήμες/εικόνες έχετε για τις ανύπανδρες γυναίκες απ' όταν ήσασταν παιδί;
Πώς πιστεύετε ότι σας έχουν επηρεάσει;
Πιστεύετε ότι αυτές οι εικόνες έχουν αλλάξει μέχρι σήμερα;
4. Τι σημαίνει για σας το ότι είστε ανύπανδρη;
Πώς θα περιγράφατε τον εαυτό σας;
Θα χρησιμοποιούσατε τη λέξη «εργένισσα»;
Πιστεύετε ότι η κατάσταση μιας ανύπανδρης γυναίκας διαφέρει από αυτήν ενός ανύπανδρου άνδρα;
5. Ποια πιστεύετε ότι είναι τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα του να είναι μια γυναίκα ανύπανδρη;
Υπάρχουν κάποια πράγματα που σας είναι πιο εύκολο ή πιο δύσκολο να κάνετε επειδή είστε ανύπανδρη;
6. Για ποιους λόγους πιστεύετε ότι είστε ανύπανδρη;
Είστε ανύπανδρη από επιλογή ή από τύχη;
7. Ποια είναι τα σχέδιά σας για το μέλλον;
Επιθυμείτε να παντρευτείτε ή να βρείτε σύντροφο;
Ψάχνετε ενεργά για σύντροφο;

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II.

Οδηγίες απομαγνητοφώνησης

Επεξήγηση των συμβόλων των απομαγνητοφωνημένων συνεντεύξεων σύμφωνα με τους Potter και Wetherell (1987, pp. 188-189).

[Μια ανοικτή τετράγωνη παρένθεση δηλώνει την αλληλοεπικάλυψη των φράσεων.
=	Το σύμβολο «ίσον» στο τέλος της φράσης ενός ομιλητή και στην αρχή της φράσης του επόμενου δηλώνει την απουσία διακριτής παύσης - κενού.
(.)	Μια τελεία μέσα σε παρένθεση δηλώνει μια μικρή παύση ενός δευτερολέπτου.
(...)	Τελείες μέσα σε παρένθεση δηλώνουν παύση τόσων δευτερολέπτων όσες είναι και οι τελείες.
:	Η άνω και κάτω τελεία (διπλή τελεία) δηλώνει την έκταση του φωνήεντος που προηγείται.
<u>κείμενο</u>	Οι λέξεις που υπογραμμίζονται δηλώνουν ότι προφέρονται με έμφαση.
ΚΕΙΜΕΝΟ	Οι λέξεις με κεφαλαία προφέρονται δυνατότερα σε σχέση με τον τόνο της προηγούμενης συζήτησης.
.	Η τελεία πριν από μια λέξη δηλώνει μια βαθιά εισπνοή.
[γέλια]	Ό,τι αναφέρεται μέσα σε τετράγωνες παρενθέσεις είναι επεξηγηματικά σχόλια της αναλύτριας.
[]	Οι κενές τετράγωνες παρενθέσεις δηλώνουν ότι το συγκεκριμένο κείμενο έχει παραληφθεί σκόπιμα από την ανάλυση.
« »	Τα εισαγωγικά δηλώνουν ότι οι φράσεις που περιέχονται μέσα σε αυτά εκφέρονται με ευθύ λόγο.

The discursive construction of unmarried women's identity

EVDOXIA KOTRONI¹

CHRISTINA ATHANASIADES²

ABSTRACT

Understanding the experience of women who are not married and live alone has recently become an important issue within feminist psychology, since a significant and growing number of women belong to this category. The aim of the study is to examine the discursive construction of unmarried women's identity. The methodology followed a poststructuralist approach in discourse analysis and data were collected through semi-structured individual interviews with unmarried women, aged between 36 and 52 years. The analysis highlighted the three main discourses the participants used in their accounts: (a) the discourse of independence, (b) the discourse of loneliness, and (c) the discourse of stigmatization. The paper discusses the consequences these discourses have on the construction of the women's personal identity, on the reproduction of the dominant ideology regarding unmarried women in Greece, as well as on women's counseling.

Keywords: Discourse analysis, Female identity, Unmarried women.

1. Address: Psychologist, Mihanionas 36, Nea Mihaniona, 57004 Thessaloniki. Tel.: +30 2392032941. E-mail: evdkotroni@gmail.com

2. Address: Assistant Professor, School of Psychology, Aristotle University of Thessaloniki, 54124 Thessaloniki-Greece. Tel.: +30 2310997992. Fax: +30 2310997384. E-mail: cathan@psy.auth.gr